

12. Хайдеггер М. Исток художественного творения / М. Хайдеггер // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв.: трактаты, статьи, эссе. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1987. – С. 264-312.

13. Шерех Ю.В. Стилї сучасної української літератури на еміграції / Ю.В. Шерех // Шерех Ю.В. Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології: у 3 т. – Харків: Фоліо, 1998. – Т. 1. – С. 161-195.

14. Шлемкевич М.І. Передмова / М.І. Шлемкевич // Холмський І. Історія України / І. Холмський. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1949. – С. 5-6.

15. Шумило Н.М. Ідея національного літературного розвитку: Фрагмент з перманентного обговорення / Н.М. Шумило // Слово і час. – 2002. – № 3. – С. 33-39.

Віра Церковна

кандидат історичних наук,

доцент кафедри української і всесвітньої історії та культури ІДГУ

(м. Ізмаїл, Україна)

Ольга Церковна

співробітник державного архіву Одеської області

(м. Одеса, Україна)

ДІЯЛЬНІСТЬ ОДЕСЬКОГО КОМІТЕТУ ІНОЗЕМНОЇ ЦЕНЗУРИ

Розвиток сучасної вітчизняної історичної науки характеризується суттєвим зростанням кількості досліджень регіональної та краєзнавчої тематики. Плідна робота істориків-краєзнавців створює передумови для переосмислення концепції вітчизняної регіональної історії, подолання стереотипів і міфологем радянського періоду, усталення поваги до історичного минулого.

Цензурна політика російського самодержавства у XIX – на початку XX ст., яку влада використовувала як засіб впливу на громадську думку, формування єдиної імперської ідеології та для захисту своїх інтересів, активно досліджується сучасними вченими. Праці Н. Щербак присвячені аналізу цензурного законодавства, діяльності загальної та придворної цензури в Російській імперії, особливостям функціонування органів цензури в українських губерніях [21]. Політика царизму в галузі цензури щодо «українського питання» та її практична реалізація стали предметом наукового пошуку В. Савчинського [19]. Функціонування загальної та військової цензури, сутність і механізми діяльності духовної цензури, політика російського самодержавства щодо «українського питання» у роки Першої світової війни – далеко не повний перелік проблем, які досліджує у своїх працях Ю. Кірієнко [12]. Сучасна

російська історіографія вивчення історії цензури та цензурної політики Російської імперії представлена працями Д. Бадаляна, В. Березина, Л. Громова, В. Жиркова, Н. Патрушевої, Т. Полусмак, для яких характерні новітні методологічні підходи та критичний аналіз цензурної практики.

Це свідчить про те, що нині питання розвитку цензури є актуальними для вчених. Проте важливим завданням залишається дослідження діяльності місцевих, а саме одеських установ цензурного відомства Російської імперії. Початок цих студій було покладено сучасним істориком І. Гребцовою, яка, займаючись вивченням преси Південного степового регіону Російської імперії у XIX ст., досліджувала також діяльність Одеського цензурного комітету [1].

Метою цієї статті є аналіз діяльності Одеського комітету цензури іноземної в другій половині XIX ст.

Зарубіжні видання в Російську імперію, згідно зі Статутом 1804 р., дозволялося ввозити, а їх обов'язковий перегляд не передбачався. Підпорядковувалася іноземна цензура до 1819 р. Особливій канцелярії Міністерства поліції, а після її ліквідації – Особливій канцелярії Міністерства внутрішніх справ [20, с. 392 – 393]. Після прийняття нового цензурного статуту в 1828 р. було утворено Головне управління цензури, яке підпорядковувалося Міністерству народної освіти [14, с. 460]. Для розгляду іноземної друкованої продукції засновувався Комітет іноземної цензури.

Одеський цензурний комітет було засновано у 1831 р. указом «Об ограничении свободы книгопечатания и ввоза иностранных книг; об учреждении на сей конец Цензур в городах: Санкт-Петербурге, Москве, Риге, Одессе и при Радзивиловской Таможне, и об упразднении частных типографий» [15, с. 413]. Припинив своє існування цей комітет у зв'язку з прийняттям статуту, відомого як «Тимчасові правила про цензуру та друк від 6 квітня 1865 р.». Новим центральним цензурним органом стало Головне управління у справах друку, якому підпорядковувалися Комітети цензури іноземної та місцеві цензурні установи: комітети, окремі цензори й інспекції. Ризький і Одеський цензурні комітети були розділені на комітети цензури іноземної та окремих цензорів внутрішньої цензури [16, с. 396]. Контроль за діяльністю цих відділень здійснював Комітет цензури іноземної в Санкт-Петербурзі, який укладав щомісячні каталоги, що розсилалися місцевим органам цензури. Цензори повинні були звіряти з цими каталогами книги, що надходили з митниць, а також люструвати видання, не зазначені в каталогах. Нові книги з письмовими

відгуками цензори відправляли в Петербург для прийняття остаточного рішення [13, с. 160].

Цензурі підлягали згідно зі статутом твори літератури, науки, мистецтва, карти, плани й креслення різними мовами. Заборонялися різножанрова література і твори мистецтв, якщо вони своїм змістом суперечили концепції православної церкви, її обрядам і християнським догматам. Особлива увага зверталася на твори, які порушували недоторканість верховної самодержавної влади чи підривали повагу до імператорської родини або заперечували положення урядових постанов. Матеріали, що порушували права гідності та честі особи, таємниці приватного життя, розповсюджували свідомо неправдиву інформацію, також підлягали забороні. Для перевірки іноземної періодики, яку отримували піддані Російської імперії, був створений спеціальний орган при поштової службі. Порушення законів про цензуру й друк передбачало адміністративну й кримінальну відповідальність [17, с. 389 – 390].

По кожному виданню приймалося одне з чотирьох можливих рішень: «разрешить к распространению и переводу», «разрешить с исключениями для публики отдельных мест», «запретить для публики», «запретить безусловно» [18]. У більшості випадків заборонені твори відправлялися за кордон. Офіційні та приватні особи, «заслуживающие особого доверия и обязующиеся не передавать означенных сочинений никому другому», могли отримати заборонену літературу для особистого користування [2, арк. 12]. Частіше такі прохання надходили від місцевої інтелігенції: цивільних і таємних радників, іноземних консулів, представників духовенства, вчених, викладачів. Так, в архівних матеріалах Одеського комітету іноземної цензури збереглися клопотання професора Новоросійського університету, відомого зоолога та ембріолога В. Заленського, професорів-хіміків В. Петрієва і П. Мелікова, професора, філософа і психолога М. Грота, а також опікуна Рішельєвської гімназії, камергера і дійсного цивільного радника М. Толстого про дозвіл отримати заборонені для широкого загалу книги [3, арк. 9].

Діяльність Одеського комітету цензури іноземної у другій половині XIX ст. знайшла відображення у циркулярах і розпорядженнях Головного управління у справах друку щодо порядку перевірки та пересилки заборонених видань іноземними мовами, обмеження користування цими книгами, посилення нагляду під час організації художніх виставок і ввезенню літератури релігійного змісту. Так, спеціальним розпорядженням цього управління в 1869 р. іспанському консулу в Одесі було дозволено отримувати без цензури для власного використання офіційну

урядову газету «Gazette de Madrid» і друкований орган консервативної партії «L'Impartial» [4, арк. 3], а у 1884 р. французькому консулу – газети і журнали, що надходили з-за кордону [3, арк. 5].

Простежити повсякденну діяльність і визначити широке коло питань, які знаходилися у компетенції Одеського комітету, дозволяє аналіз листування з Головним управлінням у справах друку, Петербурзьким і Варшавським цензурними комітетами, митними, прикордонними, фінансовими, судовими, поштовими органами і бібліотеками. Переписка передусім порушувала питання про перевірку, дозвіл або заборону видань арабською, вірменською, єврейською, перською і турецькою мовами, творів історичного, релігійного та медичного змісту, поштових листівок, реклам тощо.

У 70-х роках XIX ст. суттєво збільшилася кількість іноземних друкованих видань, особливо французькою, англійською та німецькою мовами. У зв'язку з цим Головне управління у справах друку в 1870 р. рекомендувало Одеському комітету упорядкувати загальний алфавітний каталог творів французькою, англійською та німецькою мовами, що були дозволені з певними винятками або заборонені впродовж 1856 – 1869 рр. Він мав бути лише «сподручним средством в деле надзора за книжною торгівлею и библиотеками для чтения, а также для книгопродавцев», а не заступати собою повні каталоги [2, арк. 4-5].

Аналіз списків особового складу комітету, листування щодо особового складу, документів про виділення коштів на утримання комітету, клопотань про нагородження за особливі заслуги, надання грошових премій дає можливість відтворити специфіку формування кадрового складу цієї цензурної установи, освітній та кваліфікаційний рівень цензорів, деякі аспекти їхнього матеріального і побутового забезпечення.

Штат цензурних комітетів упродовж другої половини XIX – початку XX ст. декілька разів змінювався та доповнювався новими посадами. Обов'язковими посадами були начальник, цензори, секретар. У 50-ті роки XIX ст. в цензурних комітетах було запроваджено посаду помічника з фактурної частини, в обов'язки якого входила допомога цензору в наданні попередніх довідок про книги та зберігання і видача книг з іноземної бібліотеки комітету [5, арк. 48]. Місця для інспекторів типографій і книжкової торгівлі у Вільно, Києві, Одесі та Ризі введено в 1886 р. Крім штатних цензорів, великий масив цензорської роботи виконували чиновники, які працювали за сумісництвом [6, арк. 3].

Більшість цензорів, як правило, мали вищу освіту, багато з них володіли кількома іноземними та мовами народів Російської імперії. Наприклад, в Одеському комітеті цензури іноземної у другій половині XIX ст. стороннім цензором став інспектор Одеського карантину М. Хрустальов, який знав латину і давньогрецьку мову, володів англійською, болгарською, грецькою, італійською, молдавською, німецькою та французькою сучасними мовами [1, с. 232].

Важливим джерелом дослідження діяльності Одеського комітету цензури іноземної є звітна документація: донесення про перевірені твори іноземними мовами, списки заборонених видань і повернутих за кордон, щорічні звіти про роботу комітету. Звіт складався з трьох частин. У першій з них зазначалася загальна кількість так званих укладок (посилок, бандеролей), які надійшли за рік, кількість розглянутих та тих, що залишилися не розглянутими. Крім цього, вказувалася чисельність посилок казенним місцям, приватним особам, книгопродавцям та скільки з них було з книгами, іншими предметами, залишилося не розкритими. Друга частина звіту надавала інформацію про чисельність творів, дозволених повністю, дозволених з винятками, заборонених для публіки і заборонених безумовно, які надійшли у цих бандеролях. Статистика виданих, затриманих і відправлених за кордон творів фіксувалася у третій частині звіту. Інформація про твори, які не містилися у загальних каталогах, зазначалася у четвертій частині звіту. Слід зауважити, що в усіх частинах зустрічаються графи «залишилися не розкриті», «залишилися не розглянуті». Крім основного звіту, заповнювалася відомість про розглянуті за рік твори іноземними мовами з розподілом за змістом: богословські, філософські, історичні, політичні, юридичні, романів і повістей, віршів, поліграфічні, періодичні видання та за мовами і говірками: новогрецька, німецька, англійська, французька, італійська, польська, чеська, сербська, болгарська, українська, російська. Це свідчить про те, що до Одеси надходила величезна кількість іноземної літератури і навантаження на цензорів зростало. Наприклад, комітетом у 1869 р. було розглянуто 145386 книг, із яких дозволено в цілому 145029, з винятками – 46, заборонено для публіки – 94, а заборонено безумовно – 3, невідомих цензурі виявилось 214 [7, арк. 2]. Як бачимо, більшість творів іноземними мовами були комітетом дозволені для розповсюдження. Для винесення обмежувачих рішень цензори в обов'язковому порядку мали викласти свої аргументи, особливо причини повної заборони твору.

Значна кількість видань була заборонена Одеським цензурним комітетом за релігійними міркуваннями тому, що текст тих чи інших творів суперечив канонам

православ'я, критикував його або звеличував іншу віру. Так, в Одесі у 1887 р. були заборонені праці американського медіума і ясновидця, одного із засновників спиритуалізму, Ендрю Джексона Девіса. Молодший цензор О. Певницький пояснював заборону книг тим, що автор у творах «излагал своё мировоззрение, основанное на признании единства материи и духа», критикував християнську віру та її головні догмати [9, арк. 19].

Серед заборонених творів виявився також «Ежегодный месяцеслов за 1888 г.», надрукований чеською мовою. Автор цієї праці Константин Скокос був названий «приверженцем коммунизма», котрий трактував Ісуса Христа як заступника прав «отверженных и угнетенных», а його діяльність була спрямована на повалення існуючого порядку шляхом соціальної революції [11, арк. 23].

Більш жорсткою була цензурна політика російського уряду на підвладних українських землях щодо українського книговидання та україномовної періодики, що надходила з-за кордону. Цензори особливо уважно повинні були переглядати публікації, в яких порушувалися питання української мови, етнічної окремішності українців (офіційною мовою – малоросів), простежувалася «пристрасть к малорусской народности». Забороні підлягали твори, пронизані ліберальними ідеями, пропагандою свободи, боротьбою за права народів, що могло завдати шкоди самодержавству. Так, 1885 р. у Львові вийшов друком «Ілюстрований календар» товариства «Просвіта», упорядкований В. Лукичем. Цензор зазначав, що в календарі зустрічаються недозволені думки, які відбивають «вольные взгляды на судьбу Малороссии и отношение к остальной империи». Стаття «Запорожская Сечь» викликала незадоволення цензора тим, що була присвячена історії запорізького козацтва та просякнута настроями про відновлення Запорізької Січі, відродження минулої слави гайдамаків і повернення всіх козацьких земель. Також у донесенні люстратора значився вірш Т.Г. Шевченка «Чигирин», поема «Гайдамаки» та життєпис українського письменника, громадського діяча і ліберала О. Кониського. Критик цензурного комітету пропонував заборонити ці твори, оскільки вони могли «содействовать столь нежелательной обособленности малорусского племени и породить несбыточные надежды на возрождение давно отживших порядков» [9, арк. 38]. За критику монархів та їх політику були заборонені дитяча оперетка «Коза-дереза» (муз. М. Лисенко) та «Лис Микита» (пер. з німецької І. Франко), в яких автор в алегоричній формі розкрив сутність царської влади [11, арк. 3]. Антиурядовими були визнані погляди М. Драгоманова, викладені ним у брошурі «Le tyranicide en Russie et l'action de L'Europe occidentale», написаній після замаху на

імператора Олександра II членами організації «Народна воля» у 1881 р. Цензор О. Певницький вважав необхідним цей твір «запретить к распространению в публике» [10, арк. 81].

Суворо контролювалися видання, надруковані польською мовою. У звітах Одеського комітету іноземної цензури містяться свідчення старшого цензора, який наполягав на забороні книги Jozef Popowsky «Pisma wojskowe i polityczne», опублікованої у Кракові. На думку цензора, автор-поляк намагався «выставить все русское в неприглядном свете», книга могла породити смуту та завдати шкоди цілісності імперії, тому мала бути заборонена [11, арк. 13].

Предметом особливої уваги цензорів Одеського комітету цензури іноземної були видання французькою мовою, які могли містити революційні ідеї, заклики до повалення монарха і становити загрозу для самодержавства. Так, підлягала забороні програма польських соціалістів, надрукована французькою мовою у 1881 р. «Proclamation de l'Association socialiste peuple polonaise», «вследствие проповедуемых в этом листе разрушительных идей» [10, арк. 81].

Таким чином, діяльність Одеського комітету цензури іноземної відбувалася в рамках цезурного законодавства XIX – початку XX ст. Цензура використовувалася владою для захисту самодержавних інтересів, формування єдиної імперської ідеології, впливу на громадську думку. Робота Одеського комітету цензури іноземної була спрямована на перевірку, дозвіл або заборону творів літератури, науки, мистецтва, поліграфічних матеріалів іноземними мовами. Більшість іноземних видань, що доставлялася у місто й перевірялася цензорами, дозволялася для розповсюдження. Найпоширенішими аргументами для часткової або повної заборони іноземних творів були антиурядові та революційні погляди, спрямовані на порушення цілісності Російської імперії, особливо українською та польською мовами, релігійні міркування, що суперечили канонам православ'я, порушення честі та гідності особи, таємниці приватного життя.

Література:

1. Гребцова И.С. Главное управление цензуры и одесский цензурный комитет в первой половине XIX в. / И.С. Гребцова // Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2000. – Вип.10. – С.227–237.

2. Державний архів Одеської області (далі ДАОО), ф.11. Одеський комітет іноземної цензури (1868 – 1917), оп. 1, спр. 13 Предписание Главного Управления по делам печати об усилении проверки пришедших на иностранных языках, об

ограничении пользования запрещенными изданиями (12 марта 1870 – 26 февраля 1871), 19 арк.

3. ДАОО, ф.11, оп 1, спр. 48 Циркуляры и распоряжения Главного управления по делам печати о разрешении французскому консулу получать периодические издания без проверки; о запрещении распространения газет на сербском языке и других (1 февраля 1884 – 23 ноября 1884), 9 арк.

4. ДАОО, ф.11, оп 1, спр. 5 Предписание Главного управления по делам печати о выдаче Испанскому консулу в г. Одессе иностранных газет без цензурного просмотра (7 июля 1869 – 13 августа 1869), 5 арк.

5. ДАОО, ф.8 Одеський (міський) цензурний комітет (1835 – 1865), оп 1, спр. 3 Предписания Министерства просвещения о порядке допуска к пользованию запрещенной литературой и проверке иностранных книг (5 января 1850 – 10 сентября 1851), 48 арк.

6. ДАОО, ф.11, оп 1, спр. 28 Переписка с Главным управлением по делам печати об уплате за проверку призывов на еврейском языке (23 января 1871 – 23 апреля 1871), 10 арк.

7. ДАОО, ф.11, оп 1, спр. 10 Переписка с Главным управлением по делам печати по личному составу комитета (10 февраля 1869 – 18 сентября 1869), 15 арк.

8. ДАОО, ф.11, оп 1, спр. 6 Отчет о деятельности комитета за 1869 г. (5 января 1870 – 3 февраля 1870), 9 арк.

9. ДАОО, ф.11, оп 1, спр. 81 Списки и переписка о поступивших на проверку произведениях на русском, украинском, польском, болгарском и чешском языках (15 января 1887 – 16 марта 1887), 38 арк.

10. ДАОО, ф.11, оп 1, спр. 39 Списки запрещенных и разрешенных к изданию призывов на французском языке (10 января 1883 – 31 декабря 1883), 190 арк.

11. ДАОО, ф.11, оп 1, спр. 92 Списки и переписка о поступивших на проверку произведениях на русском, украинском, польском, французском, греческом и армянском языках (2 января 1891 – 4 ноября 1891), 30 арк.

12. Кірієнко О.Ю. Діяльність органів військової цензури 1914–1917 рр.: історико-правові аспекти // Український історичний збірник. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 12. – С. 160–166; Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 83–98; «Українське питання» у діяльності військово-цензурних органів Російської імперії (1914–1917) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. XVII. – С.

165–170; Духовна цензура в Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: метод перебору варіантів контролю за інформаційним простором // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – Вип. 22. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2013. – С. 303–317.

13. Патрушева Н.Г. Цензурное ведомство в государственной системе Российской империи во второй половине XIX – начале XX века // Наталья Генриховна Патрушева : Дис. на соиск. уч. степ. докт. ист. наук. – Т. 1. – СПб. – 2014. – 343 с.

14. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (далі ПСЗ – II). – СПб.: в типографии 2-го Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии. № 1979: Устав о цензуре // ПСЗ – II. – Т. III. – 22 апреля 1828 г. – С. 459 – 478.

15. № 4603: О преобразовании цензуры в Одессе // ПСЗ – I. – Т. VI. – 28 мая 1831 г. – С. 413.

16. № 41988: О даровании некоторых облегчений и удобств отечественной печати // ПСЗ – I. – Т. XL. – 6 апреля 1865 г. – С. 396 – 397.

17. № 43978: О порядке судопроизводства по делам печати // ПСЗ – II. – Т. XLI. – 12 декабря 1866 г. – С. 389 – 391.

18. Репинецкий С.А. Санкт-Петербургский комитет иностранной цензуры в борьбе с крамолой (1856 – 1860 гг.). – [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://nausphera.ucoz.org/Statya/CenzorFV.pdf>

19. Савчинський В.Е. Цензурна політика російського самодержавства: історико-правові аспекти // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. Випуск 15. – К., 2008. – С. 148–152; Цензурна політика російського самодержавства і українське книговидання // Історія. Філософія. Релігієзнавство: науковий журнал / Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Київ: Видавництво «Антросвіт», 2009. – С. 13–16; «Українське питання» у роботі цензурних органів Наддніпрянської України (друга половина XIX ст.) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Збірник наукових праць [гол. ред. С. І. Світленко]. – Випуск VIII. – 2010. – С. 322–329.

20. Середонин С.М. Исторический обзор деятельности Комитета министров: К столетию Комитета министров (1802 – 1902): [В 7 т.] / Сост. С. М. Середонин. Т. 1–5. – СПб.: Канцелярия Ком. Министров, 1902. Т. 1: Комитет министров в царствование императора Александра Первого (1802 г. сентября 8 – 1825 г. ноября 19). – 1902. – 608 с.

21. Щербак Н.О. Діяльність цензури в українських губерніях на початку ХХ ст.) // Історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 58–65; Цензурна реформа в Російській імперії у системі буржуазних перетворень 60–70-х років ХІХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.– Запоріжжя, 2008.– Вип. 24. – С. 76–79; Цензура і влада в умовах реформування Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Публічне право. – 2013. – № 3(11). – С. 295–301; Реалізація цензурного законодавства Російської імперії ХІХ – початку ХХ століття в українських губерніях // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. – 2014. – № 2. – С. 147-157.

Лілія Циганенко
*доктор історичних наук,
професор кафедри української і всесвітньої історії та культури ІДГУ
(м. Ізмаїл, Україна)*

**НЕВІДОМІ СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ ВИБОРІВ
ІЗМАЇЛЬСЬКОГО МІСЬКОГО ГОЛОВИ В 1917 р.
(за матеріалами регіонального архіву)**

Бурхливі політичні події, що відбулися в Російській імперії в перші місяці 1917 р. (ліквідація самодержавства, зречення Миколи II, перехід влади до Тимчасового уряду тощо), без сумніву, сприяли перегляду основ дореволюційної адміністративної системи управління. Тимчасовий уряд вважав доцільним скасування постанов і указів попередньої влади, однак усі акти верховного управління, що не суперечили новим постановам, залишалися діючими. Зрозуміло, що такі рішення були вимушеними, однак усе це «двовладдя-безвладдя» посилювало загальний безлад на законодавчо-адміністративному рівні, торкнувшись, в першу чергу, органів місцевого управління. Нові органи влади діяли надзвичайно спішно та хаотично, їх безсилля призводило до постійних реорганізацій.

Протягом першого тижня березня 1917 р. припинили свою діяльність губернатори та віце-губернатори, поліція, земські начальники тощо. Однак лише в середині квітня 1917 р. почалося законодавче оформлення нової владної системи, центральне місце в якій повинен був зайняти інститут губернських та повітових комісарів, які фактично мали стати єдиними представниками державної влади на місцях [2, с. 142]. Разом з положенням про комісарів уряд видав тимчасовий закон